

նունն, պարսպաց մնացորդքն, աւերակք եկեղեցեաց, որոց թիւը 24^ի կը հանեն տեղացիք, թէ և հիմայ միայն իրեքն որոշ կ'երևին, կ'իմացընեն որ նշանաւոր տեղ մը, քաղաք մ'էր հին ատեն. բայց պատմութեանց մէջ չեմ յիշեր. իսկ կիսաւեր եկեղեցեաց մէկուն մէջ սեան մը վրայ թուական մը կայ 500 տարիէ հին, « 22^թ (1340) 'ի բարեխաւս ֆռանկին ». որ ֆռանկ աւնունով մէկու մը յիշատակ խաչ մը քանդակուած կը նշանակէ. իր 2000 տանց տեղ, ինչպէս որ կ'աւանդեն թէ ունէր, հիմայ հազիւ 20 տուն կայ: Բայց այն եկեղեցեաց մնացորդներուն մանր քանդակներն, կիսակործան գմբէթներն, վայելուչ ձևերն, և մանաւանդ պատերուն գունաներկ պատկերներն բաւականէն աւելի կ'իմացընեն տեղւոյն հարստութիւնն և բարգաւաճանը. փառքիկ Անի մը կրնանք ըսել, գուցէ Գեղաշուքի վաճառականութեամբ ալ ծաղկած. ասկէ 150 տարի առաջ լատին քարոզիչ մը (Հ. Մոնիէ) այսպէս կը գրէ այս տեղէն անցնելով (1711). A juger de ce lieu par les mesures de deux grandes églises ornées de mosaïques, et par les autres restes d'un grand mausolée, il est à croire qu'il était autrefois plutôt une ville qu'un village. Կ'երևի թէ պղտիկ գմբէթաւոր եկեղեցին է mausolée (շիրիմ) կոչածը: Ամեն տեսնող ճամբորդք հիացեր են այս շէնքերու վրայ. որոց մէկն ալ եղած է անշուշտ՝ վերոյիշեալ լատին քարոզչէն առաջ Երանելի տէր Կոմիտաս Նահատակին եղբայրն՝ Երեմիա Չէլէպի. « Տեսաք աչօք... (կ'ըսէ) 'ի բա... » բերդու գաւառն կամարակապ եկեղեցիք, յօրինեալ պատկերօք, զորս » 'ի նկատելո՞ կարծէ որ թէ վարպետն » նոր է նկարեալ զպատկերսն. և սուտ » չասեմ թէ պակաս լինի արհեստ նը... » կարին քան զՅունաց նկարեալս. հիա... » ցուցանէր զմեզ և լացուցանէր զտեսողս. հինգ զրամբք եկեղեցի և հինգ » խորանաւ, և 80 փէնչէրէիւ. յորոց » միջի հօտք դաւրից (ոչխարաց) պառ-

» կէին »: — Միայն այս տեղս չէ որ դավարները տաւադած տեսանք և լացինք. այսպէս էր Անին ալ, և ուրիշ հին քաղաքատեղիք, մայրաքաղաքք Հայոց. հոն ալ լացինք, կու լանք և պիտի լանք. և մինչև ցերբ...: Կրնանք արդեօք վայրկեան մը մխիթարուիլ տեսնելով այսպիսի աւերակաց նշխարիկ մը, պատկերիկ մը, ստուերիկ մը....

Կը շարունակուի:

Բարոյակաւս և քաղաքակաւս տնտեսութիւն:

(Տես էրես 53)

2. ԽՕՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆ

Ընկերութիւն, և իրեն մարդկանց ընտայած շահերը:

Միւրըպոյի մէջ 1847 տարին ձախորդ գուշակութիւններով սկսաւ. սոսկալի արագութեամբ կ'աճէր ցորենոյն գինը: Մեծ տագնապ տիրած էր ամենուն մօտ, ցը մէջ. մենավաճառաց նկատմամբ միայն տրտունջ կը լսուէր՝ որոնք կ'արգելուին, կ'ըսուէր, ցորենին վաճառանոց բերուիլը, և գուրս երեցածն ամբողջ կը գնէին, յետոյ մեծագին տոկոսեօք ծախելու համար: Ամեն տօնավաճառ ըլլալուն՝ յուզմունքը կ'առաւելուր և գաշանց ազատագրութեան վախ կար: Արդէն՝ ինչպէս ըսինք, շատ գաւառներու մէջ մեծամեծ շփոթութիւններ ծագեր էին և մերձաւոր քաղաքին հանգստութեանը վրայ կը սկսէին վախնալ:

Եւ որ մեծապէս երկիւղալին էր՝ հանդիպեցաւ մի և նոյն ժամանակ. ցորենին սղութիւնն ստիպելով ուրիշ բաներու համար գործածուած ստակին մէկ մասը հացի ծախել՝ շատ տեսակ ապրանքաց սպառումը նուազեցուցեր էր: Վաճառմանց այսպէս պակսելուն պատճառաւ մանրավաճառք դադրեր էին գոր-

ծատուններէ ապրանք գնելէն . և գործատանց տէրերն ալ շտեմարաննին ընցուն կեցեր կը սպասէին առանց ամենէին դրամ վաստրկելու . և անոնք որ իրենց գործաւորացը վճարելու չափ բաւական դրամագլուխ չունէին ինչուան վաճառքնին ծախել չկրցած , արուեստանոցնին փակելու պարտաւորեալ էին . նոյնն եղաւ նաև 'ի Միրըպոյ : Նախ և առաջ դարբնոցին տէրերն ընկճեցան այս հարկին տակ . կարելի եղածին չափ դիմանալէն ետքը՝ դեկտեմբերի 31-ն հնոցները մարեցին , և միայն մէկ կամ երկու կրակի աչք պահեցին գտելու համար և միանգամայն զբաղեցնելու համար սաստիկ կարօտ եղող գործաւորները :

Այս գլուշաւորութիւնն՝ որ շատոնց նախատեսեալ էր , հովիտը շատ վհատութեան մէջ ձգեց . դարբնոցին գործաւորացն հետ նաև մայրևորներն ու ածուխ ծախողներն և մետաղահաններն ու զայն կրողներն ալ կը լքանէին . վերջապէս շատ աւելի սոսկալի դէպք մը գուշակել կու տար՝ որ է գործատան աշխատութեանց ընդհատումը :

Տարին ուրեմն շատ ձախորդութեամբ սկսաւ . շատերու միտքը տխուր նախազգացութիւններով կը պաշարուէր , և ժարլան՝ որ իրեն թիթու բնաւորութիւնը բանեցնելու ասպարէզ կ'ուզէր գտնել՝ կարծես թէ ուրախ էր այս դիպուածիս վրայ որով իրեն ձախորդ գուշակութիւնները ստոյգ կ'ելլէին : Ոմանք բարձրաձայն կը յայտնէին տհաճութիւննին , և կը թշնամանէին այն տէրերն որ գլխութիւն չէին ցուցնէր գործաւորաց վրայ՝ պէտք եղած ժամանակը գործածել տալով զանոնք , և գործ չունեցած ատեննին ճամբելով : Վինկենտ Տոռնիէ՝ դարբինը , 'ի բնէ բուն և տաք՝ ևս առաւել ան աւտեն բռնկած կ'երևար . հետագայ կիրակին խօսակցութիւնը նախ ինքն սկսաւ :

— Արդ քաջ է , Պ . Տիւբրէ , գոչեց վինկենտ , ինչ կ'ըսես հրամանքդ ընկերութեան շահաւորութեանցն համար մեզի պէս աղքատ գործաւորաց նկատմամբ : Իրաւցընէ շատ աղուոր շահեր կը

պարգևէ , և մենք պէտք է որ երախտադէտ ըլլանք : Գործաւորաց պէտք ունեցող տէրանց խօսքին հաւտալով վիճակ մը կ'ընտրենք՝ տեղ մը կը հաստատուինք , կարծելով թէ միշտ աշխատելու նիւթ կ'ունենանք . և ահա հազիւ թէ կը սկսին մեղմէ շահ չունենալ , ծառայութենէ կը հանեն առանց մտածելու մեր ինչ իեղճութեան մէջ իյնալը : Ինչ աղէկ արդարութիւն . անիրաւութիւն է այս . պէտք է որ այս բանս վերջանայ , և եթէ ամեն գործաւորներն ինծի պէս ըլլային՝ երկայն չէր տևեր : Վասն զի եթէ աշխատելու պէտք ունինք՝ տէրերն ալ նոյնպէս մեզի պէտք ունին , և կրնանք իրենց հասկըցնել որ խեղճ մարդկանց կեանքը խաղալիկ չընեն : Դարձեալ կը կրկնեմ՝ պէտք է որ այս լմըննայ , և որ չափ շուտ՝ այնչափ լաւագոյն կ'ըլլայ : —

Վինկենտի՝ ինչպէս յայտնի է , խօսելէն առաջ գլուխը բռնկած էր , և քանի կը խօսէր ևս առաւել կը բռնկէր : Երբոր դադրեցաւ , Տիւբրէ հանդարտութեամբ ըսաւ իրեն .

— Ես ալ քեզի պէս կը փափաքիմ որ այս բանս վերջանայ . և ամենքնիս ալ նոյնը կը փափաքինք , վասն զի ներկայիս հանգամանքը բարի չէ բնաւ մէկու մը համար . միայն կը տարակուսիմ որ բռնութիւնը զայն վերջացնելու լաւագոյն միջոցն ըլլայ : Սակայն դու խելացի ես և աղէկ պատճառի ուժը կը հասկընաս : Ինծի մտիկ ըրէ ուրեմն և պաղ արեամբ պատասխանէ : Վիճակիդ ձեռք զարկած ժամանակդ՝ քեզի խոստմունք ընող եղաւ :

— Ոչ , Պ . Տիւբրէ :

— Տեսնալով որ ուրիշ գործաւորներն այնու աղէկ ստակ կը վաստրկէին , դու ալ նոյնն ընտրեցիր . և բազուկներդ աճառուտ ու մարմնով կորովի ըլլալուն՝ մտածեցիր որ իրենց ըրածը դու ալ կրնայիր ընել . բայց ո՞վ խոստացաւ թէ միշտ աշխատութիւն պիտի ունենաս . և մինչ գացիր ու դարբնոցին մէջ աշխատիլ խնդրեցիր , միթէ Պ . Պլոնտոյ մշտըն ջենապէս զքեզ զբաղեցնելու խօսք տրւաւ :

— Ճշմարիտն ըսելով Պ. Տիւրբէ, ոչ դք ինծի խօսք տուող եղաւ :

— Արդ ի՞նչ բանի համար կը գանգատիս, մինչդեռ ոչ դք խօսքին դէմ ընող եղաւ :

— Բայց, Պ. Տիւրբէ, երբ միայն աշխատութեամբ մարդս ապրուստը կը գտնէ՝ շատ ծանր է անկէ զրկուիլը :

— Կը հաւանիմ, բարեկամ. այլ ասիկա պատճառ չէ որ ուրիշներուն դէմ անիրաւիք : Երբ Պ. Պլոնտոյէն աշխատութիւն խնդրեցիր՝ բարիք չըրաւ տալովը :

— Այո՛, սակայն հաւտա որ ոչ թէ ինծի շնորհք ընելու համար. գործաւորաց պէտք ունէր, և ինչպէս ուրիշ մը՝ անանկ զիս ալ առաւ :

— Խնդիրն ան չէ թէ Պ. Պլոնտոյ բարիք ընել ուզեց քեզի աշխատութիւն տուած ժամանակը. բարիք ըրաւ՝ թէ ոչ :

— Այո՛ :

— Դու քու կողմանէդ փափաք ունէիր պարտական ընելու զինքն իր գործանոցն երթալով : Աւելի բան պէտք չէ : Աշխատութեան պէտք ունէիր, խնդրեցիր իրմէ. գործաւորաց պէտք ունէր ու գրեզալ առաւ. իրեն համար աշխատեցար, վճարեց քեզի. ինչո՞ւ համար կը տրտնջաս :

— Այս պատճառաբանութիւնն իրաւացի է, Պ. Տիւրբէ. այլ զիտե՞ս որ այս պիտի դրութիւն մը սարսափելի բան է : Այն ատեն ընկերութիւնն անձնասիրաց ժողովք մ'է, և լաւագոյն է անտառներու խորն երթալ բնակիլ :

— Կը սխալիս, վիճենա՛. հոն ալ ընկերութիւն կը գտնես, վասն զի ընկերութիւնն աշխարհիս վրայ ամեն տեղ է : Միայն անոր հետ աւրուելով կը զըրկես գրեզ ընծայած բարիքներէն :

— Բայց, Պ. Տիւրբէ, ըսաւ վիէոյէն՝ որ առարկութիւններ ընելով կ'ուզէր կարծած մեծ խեղճ ցուցնել. չես կըրնար ժխտել թէ ընկերութիւնն իր անպատեհութիւններն ալ ունի :

— Ասիկա ոչ երբեք ուրացեր եմ, պարոն. ընկերութիւնն՝ ինչպէս մարդկային

ամենայն ինչ, խառնուրդ է բարւոյ և չարի. բաղկացեալ 'ի պակասաւոր մարդոց, հարուստ եղեր են կամ աղքատ, գործաւորք կամ տեարք. ուրեմն ինքն իրեն ընկերութիւնը կատարեալ չիկըրնար ըլլալ. մարդկանց կիրք ունենալուն համար բնականապէս ընկերութիւնն ալ պէտք է կրէ. բայց որովհետեւ հարկաւոր է իրաց վրայ ճիշդ գաղափար ունենալ, կրնաս դու ընկերութեան մէջ գրտած անպատեհութիւններդ ճշգեղ :

— Դիւրին բան մ'է ինծի համար ասիկա. նախ ընկերութիւնը զմարդիկ իրարու մերձաւոր ընելով պատճառ կ'ըլլայ մեղանաց, որք առանց այնմ պիտի չըլլային. այսպէս առանց ընկերութեան ոչ չարանենգ և ոչ վաշխառու մարդիկ պիտի ըլլային, ոչ գողք և ոչ եղեռնագործք :

— Անտարակոյս, բարեկամ. անկարելի է փաստել մերձաւորաց՝ երբ չկան, և ուր որ բան չկայ՝ անկարելի է անկէ բան գողնալ : Ստոյգ է ըսածդ Պ. Բալիսի պատմութեանը պէս : — Տիւրբէի այս տաղերգութեան նկատմամբ ըրած ակնարկութիւնը ունկնդրաց ծիծաղը շարժեց, և վիէոյէն տեսաւ որ անհանճար խօսք մ'էր ըսածը : Իսկոյն Տիւրբէ խօսքն առաջ տարաւ :

— Դժբաղդաբար այս առանձնութեան վիճակը՝ որ մարդս առնելիք կամ ուրիշէ ուզելիք բան մը չունենայ՝ եղած չէ, և այս կրնայ մոռածուիլ միայն անանկ մարդու մը վրայ որ դիպուածով միայնացեալ կողի մը ինկած ըլլայ, ինչպէս է Ռոպէնսոն : Աս դիպուածէն դուրս մարդիկ ոչ երբեք իրենց նմաններէն բոլորովին բաժնուած կ'ապրին : Որչափ կ'ուզես վայրենի ենթադրէ, միշտ կը միանան, խումբեր ցեղեր կը ձևացնեն. այս վիճակիս մէջ բաւական քանակով կերակուր գտնելու դժուարութիւնը կը ստիպէ զիրենք քիչ բազմութեամբ մեծ տարածութիւն ունեցող երկրի վրայ սփռուելու. ուրեմն վերաբերութեան կէտերը շատ քիչ են 'ի մէջ ընտանեաց, և սակայն մարդկային կիրք ինչպէս այլուր՝ հոն ալ երևան կ'ելլեն : Ի՞նչ կ'ըսեմ :

վայրենի կենաց մէջ իրենց ամենայն բռնութիւնը կը ցուցնեն. միթէ չե՞նք գիտեր որ մարդս այն վիճակին մէջ անգութ է և վայրագ՝ իր նմանը լափելու չափ. և թէ յեղուզակութիւններ և աւազակութիւններ ՚ի գործ կը դրուին, այս տարբերութեամբ միայն՝ որ հզօրագոյնը կը սպաննէ զտկարը, անոր աւարաւը ճոխանալու համար:

Այս վիճակիս մէջ, որ իրաւամբ բարբարոսութեան վիճակ կը կոչուի, կիրք ահաւոր կերպարանք մը կ'առնուն. անարգք են հակամիտութիւնք, սովորութիւնք՝ հասարակք և ստորինք, անմաքրութիւնք՝ զգուշիւք. բնութեան զգացմունքն իսկ կը յոռանան. յաճախ հայրը չկարենալով սնուցանել զորդին՝ կը սպաննէ. որդին՝ ծեր և հիւանդոտ հայրը կը մեռցնէ: Այս է անմեղութեան վիճակն՝ որ կը կարծես ընկերութեան ապականութեան գէմ կանգնել:

— Բայց, պարոն, իմ միտքս վայրենութեան վիճակը գովել չէր. միայն կ'ուզէի ըսել թէ ընկերութիւնն յաճախագոյն կ'ընէ զեղբրունս, առիթները շատցնելով:

— Թողութիւն կ'ընես, Պ. Վիէտլէն, առաջուան զուրցածդ ըստ ամենայնի այսպէս չէր. բայց տեսնենք թէ ի՞նչ որ հիմա կ'ըսես ճիշդ է: Որչափ մարդիկ կը շատնան իրենց վերաբերութիւններն ալ կ'աւելնան, և դիւրութիւններն աւելի բազմաթիւ ըլլալով, փորձութիւնք ալ աւելի ստէպ պէտք է որ ըլլան. կարելի է որ ուրեմն գողութիւնք և աւազակութիւնք բազմագոյն ըլլան. բայց միթէ գողցուած նիւթերուն թիւն համեմատութեամբ քան զբարբարոսութեան վիճակինը նուազ չէ: Ես այսմ ամենակին տարակոյս չունիմ:

Կ'աւելցնեմ որ մեր ընկերութեանը պէս քաղաքականացեալ ընկերութեան մը մէջ գողութիւնն անանկ բան մ'է՝ որուն համար տէրութեան գործակալաց հսկողութիւնը ամենազգի խորամանկութեամբք և զգուշութեամբք կը ստիպէ չըջահայեաց ըլլալու. վայրենութեան վիճակի մէջ գողութիւնը բացարձակ

զօրութեամբ կը կատարուի, զինուց զօրութեամբ կողոպտել է: Իսկ մարդասպանութիւնը՝ գիտէք որ հետզհետէ նուազած է ընկերութեան հոգատարութեամբք. և եթէ օր աւուր կատարելագործուելով՝ մարդուս սիրտը փոխել չկարենալուն համար չիկրնար խել կրքերը, գոնէ անոնց չար հետեանքներուն առջևը կ'առնէ, իր ամենայն անդամոցը վրայ հսկողական պահպանողութիւն ունենալով:

— Ո՛հ, Պ. Տիւբրէ, գոչեց Լէոնարտ, չես կրնար ըսել թէ ընկերութիւնն հաւասարապէս իր ամենայն անդամները կը պաշտպանէ. եթէ այդպէս ըլլար՝ իրաւունք չէր տար միշտ տկարագունին հակառակ՝ զօրաւորին, փոխանակ աղքատին՝ հարուստին, փոխանակ հարստահարելոյն՝ հարստահարողին:

— Գիտես, Լէոնարտ, որ ահաւասիկ ասոնք՝ հզօր ու տկար, մեծատուն ու տնանկ, հարստահարող և հարստահարեալ քաջահնչող բառեր են. բայց դու երբ ընկերութիւնն իր անիրաւութեանցն համար կ'ամբաստանես, ապահով ես արդեօք շինծու սովորական եղած զուրցուածքներ չկրկնելուդ վրայ: Տեսնենք ուրեմն թէ ընկերութիւնը զոմանս աւելի՝ զոմանս պակաս կը պաշտպանէ արդեօք, կամ թէ ՚ի փնաս աղքատաց՝ շահեր կ'ընծայէ մեծատանց: Ինչու համար մարդիկ ընկերութիւն կը ձևացնեն. զլիաւոր երկու պատճառի համար, իրաւունքներն ապահովապէս պաշտպանելու և վայելքներն աւելցնելու համար:

Մարդուս հիմնական իրաւունքն են կենացն, ազատութեանը, ստացուածուցը պահպանութեան իրաւունքը: Արդ միթէ ընկերութիւնը ամենայն զօրութեամբ չի՛հսկեր հարստահարեալը պաշտպանելու և հարստահարողն ո՛վ որ ալ ըլլայ, պատժելու: Բայց որովհետեւ դու այդ բառերը կը գործածես, Լէոնարտ, գոնեա չխաբուիս. հարստահարեալը ինչպէս որ կը կարծես միշտ տկարը կամ աղքատը չէ, և ոչ հարստահարողը միշտ մեծատուն մը կամ զօրա-

ւոր մը. հարստահարող է ամենայն ոք որ անիրաւութեամբ կը զրկէ իր նմանը անձին կամ ստացուածոցը իրաւունքէն: Այս նկատմամբ շատ անգամ հարստահարեալը հարուստն է ու հարըստահարողն՝ աղքատը: Կ'ուզէիր դու որ միշտ աղքատն իրաւունք ունենայ դատաստանի առջև՝ տկար ու տնանկ ըլլալուն համար, և հարուստը միայն մեծատուն ըլլալուն համար դատապարտուի: Ասանկ սեպելնուս պէս՝ լաւագոյն է փութալ ըսելը թէ ամենքնիս մեզի բաղձալի եղած հարստութիւնը ձեռք ձգելնուս պէս իսկոյն յանցաւոր ենք:

— Բայց, Պ. Տիւրբէ, աս չէի ուզեր ըսել:

— Գիտեմ, լէոնարտ. բայց այս է անխոհմտութեամբ յեղյեղած բառերուդ խորն եղած իմաստը: Ահ, եթէ միայն ըսէիր որ ընկերութիւնն աւելի ընդարձակօրէն պաշտպանութիւն կ'ընէ հարուստներուն վրայ՝ վասն զի պաշտպանելիք աւելի ստացուածք ունին, իրաւունք կու տայի: Բայց աղքատին ունեցած դոյզն ստացուածքն ալ այնպէս աղէկ պաշտպանեալ է՝ ինչպէս մեծատանը. արդ սա այս պաշտպանութեան համար՝ ստացուածոցը տարածութեանը համեմատ կը վճարէ. զոր ուրիշ անգամ մանրամասնաբար պիտի տեսնենք:

Երկրորդ պատճառ մարդկանց ընկերաբար հաւաքուելու՝ վայելք աւելցնելու փափաքն է: Բայց միթէ ընկերութիւնն անանկ կարգաւորուած է որ ոմանց վայելքը կ'աւելցնէ՝ տուժիւք վայելից զոր այլք պիտի ունենային առանց ընկերութեան: Եթէ մէկն այս պահանջողական խենթութիւնն ունենար, բաւական էր համեմատել տալ իրեն տառապեալ աղքատի մը վիճակը մեր քաղաքականացեալ երկիրներուն մէջ ընկերութենէ դուրս ապրող մարդու մը խեղճութեանը հետ: Ի՞նչպէս կը նկարագրեն մեզի ճանապարհորդք Ուիկիանիոյ կղզեաց մէջ ապրող վայրենի ժողովուրդները. բնակութեան համար տերեւ պատ հասարակ հիւղ մը՝ հովէ և անձրեւ

է անպատասպար, ուր խոնեալ են յամենայն հասակէ և սեռէ անխտիր առանց ամօթխածութեան. անկողնոյ համար տերեւ կամ մամուռ, կամ առ առաւելն՝ փսիաթ մը՝ ի ծածկոյ: Փոխան ագանեւ լեաց անասնոյ մը մորթ կամ հասարակ ասուոյ, (որոնք շատ դժուարութեամբ մանուած են) քանի մը ցրցքնած կտորներ. կահ կարասիք՝ ամենեկին չունին. փոխան կազմածոց՝ աղեղ և նետեր, ու կարթ մը լարոջն հանդերձ. խեցի մը փոխան դանակի. սրածայր կոպիճ մը փոխանակ կայինի, պտղոյ մը կեղն իբր անօթ, ձկանց փուշերն՝ իբր ասեղ, երբեմն ծառի մը կոճղն իբրև նաւակ: Ասոր հետ ուտելիքնին ալ ապահով չէ՝ որ սորդութենէ կամ ձկնորսութենէ կախ մունք ունենալով, որ անստոյգ է ամենօրեայ օդոյն պէս: Ահաւասիկ կարծեալ բարեկեցութիւնն՝ ուսկից ընկերութիւնն զմարդ կը զրկէ բաղդէն առանձնաշնորհութիւն գտնող քանի մը անձանց առ ի շահ: Աս բաներուս վրայ է որ կը ցաւիս:

— Ոչ, Պ. Տիւրբէ, պատասխանեց լէոնարտ. անզգայութիւն է վայրենութեան վիճակին վրայ անձկանօք ցաւիլը, այն ազատութեամբն հանդերձ որ կը շնորհէ մեզի:

— Ի՞նչ ազատութիւն, լէոնարտ. միթէ սովամահ չըլլալուն ազատութիւնը՝ երբ ձկնորսութիւնը ձախորդ և որսորդութիւնը անպտուղ ըլլայ, առանց մէկու մը դալուն օգնելուն որ լաւագոյն յաջողութեան մը սպասես կամ լաւագոյն օդոյ մը. զօրաւորագունէ մը կողպտուելէն ազատ ըլլալդ՝ առանց մէկու մը քեզի պաշտպանութեան հասնելուն, կամ ամայի ընդարձակութեանց մէջ թափառելէն՝ ուր մտերիմ աչքի մը ամենեկին չես հանդիպիր. և եթէ մարդ մ'ալ տեսնես՝ քու որսոյդ հետամուտ եղողն է: Ասանկ ազատութիւնը սոսկալի դերութիւն է. վասն զի այս վիճակին մէջ մարդս եղանակաց և բնութեան ամենայն զօրութեանց գերի է. ամենօրեայ կեանքը խաղալիկ է դիպուածոց: Այս է քու սիրած ազատութիւնդ որուն

կը կարօտին: Ես ճանչցած օրինացս հպատակիլը նախամեծար կը համարեմ, որ խնամակալ է միշտ զանոնք յարգողաց:

— Ես ալ հրամանքիդ պէս կը մտածեմ, Պ. Տիւբրէ. բայց ասիկա արգելք չէ որ ընկերութեան մէջ շատ աւելի շահ ըլլայ հարուստին՝ քան թէ աղքատին: Գոնէ արտաքոյ ընկերութեան ամենայն մարդիկ հաւասար կ'ըլլան:

— Անանկ կարծես, Լէոնարտ. կը կարծես որ մարդիկ բարբարոսութեան վիճակի մէջ ալ ծնանելով հաւասարապէս զօրաւոր՝ յաջողակ՝ հանճարեղ ու ճարտար կ'ըլլան: Միթէ ընկերութիւնն է որ զմարդիկ կորովի կամ տկար, գործունեայ կամ ծոյլ, խելացի կամ անխելք, անարուեստ կամ ճարտար, խոհեմ կամ անզգոյշ կ'ընէ: Միթէ ընկերութիւնն է որ զմանս առողջ՝ զայլս հիւանդ կ'ընէ: Ճանչցիր ուրեմն որ անհաւասարութիւնն 'ի բնութեան է, և ոչ թէ ընկերութեան հետեանքն է:

Ընդհակառակն գիտես ինչ կ'ընէ ընկերութիւնը. մարդկանց իր ծոցին մէջ վայելած շահերն ու օգուտները հաւասարաչափ կ'ընէ, և բնութեան անհաւասարութեան նեղացուցիչ հետեանքները կը նուազեցնէ: Մէկ տեսակ անհաւասարութիւն մը միայն կը թողու որ ըլլայ, այն է մեր 'ի ծնէ ստացած տաղանդաց, որոնց պտուղն ամենեւին ալ կը քաղենք, և աւելի քան զայնս որոնց շնորհած է Աստուած:

— Բայց, Պ. Տիւբրէ, եթէ բնական վիճակաւ մարմնական կամ հոգեկան ձրիւք մարդիկ անհաւասար են, զոնեա իրաւունքնին հաւասար է բնութեան բերոյ նկատմամբ:

— Այո՛, ճշմարիտ է. խոտոց վրայ իրաւունք ունին, որ ինքնաբոյս կը ծածկէ զերկիր, այլ ոչ նոյնպէս ցորենի՝ որ տեղ մը առանց մշակութեան չբուսնիր. ինքնեկ ծառոց տուած վայրենի պտղոցը վրայ, այլ ոչ նոյնպէս և համեղ պտղոց որք կատարելագործեալ տեսակներէ առաջ կու գան. ձկանց ու որսական էրէոց որոնք կրնան բռնուիլ, բայց ոչ

նոյնպէս մարդուս սեպհական երկրին մէջ ունեցած անասնոց վրայ: Ահա այսպէս վերածուած են մարդուս՝ երկրիս բերոց համբաւեալ իրաւունքները, կ'իծոց ու ճարակաց, որոյ էրէոց ու ձկանց նախնական իրաւունքներն, որոնց վրայ այնչափ կը խօսուի: Ո՛հ, մոռցայ. նաև ծառոց տերներ կամ կենդանեաց մարթեր հազուելու, կամ ընդ ծառովք և անտէր գտնուած անձաներու մէջ օթեանելու իրաւունքը կայ: Ահա այս է բնութեան ամենայն բերոց վրայ մարդկանց ունեցած նախնական իրաւանց սահմանը. որուն վախճանն է բացարձակ խեղճութիւն, և այնպիսի խեղճութիւն՝ որուն զազաւարը չունինք մեր քաղաքականացեալ երկիրներուն մէջ:

Որպէս զի մարդիկ կարենան ըսել թէ ընկերութիւնը գէշ կարգաւորուած է, միշտ հարուստներու հետ կը բաղդատեն զիրենք, որ մեծ սխալմունք է: Ընկերութեան օգուտներն յարգելու համար, պէտք է մտքերնիս բերենք այն վիճակն յորում պիտի ըլլայինք՝ եթէ ընկերութիւնը չըլլար: Մեր երկիրներուն աղքատին ներքին վիճակը համեմատելով հարուստներուն զեղխութեանն հետ՝ անշուշտ շատ խեղճ կ'երևայ. և սակայն եւրոպացի իշխանի մը բարեկեցութիւնը այնչափ աւելի չէ քան զժրաջան և չորակեր գործաւորինը, քան որչափ որ կը գերազանցէ ասոր տունը քան զափրիկեցի ցեղերու գլխաւորին բնակութիւնը, որ գեռ այն վիճակին մէջ կ'ապրի՝ որուն փափաքողներ կան:

— Բայց ասանկ մտածող չկայ, ըսաւ Լէոնարտ. յիմարութիւն է:

— Անշուշտ այս գիտմունքն ունեցող չկայ. ոչ ոք կրնայ խորհուրդ տալ որ այդ վիճակին դառնանք. և սակայն անհաւաստի ուր կը հասցընէ զմեզ ընկերութեան կազմութեանը մէջ փոփոխութիւն ընելը, եթէ իր պատճառած անհազին խեղճութիւնը չստիպէ իսկոյն զմարդիկ թողլու զիրս իրենց բնական ընթացքին: Գիտնանք նախատեսել առաջարկելէն առաջ փոփոխութեանց հետեանքը: Արդ ընդգէմ մեծատանց

եղած յարձակումներն ամենքն ալ մէկ յարձակման կը վերածուին, այն է ընդդէմ սեպհականութեան: Չեմ կրնար այսօր սեպհականութեան մեծ խնդրոյն միջամուխ ըլլալ, զոր ժամանակաւ ըստ ամենայն մասին պիտի քննենք: Միայն կ'ուզեմ դիտողութիւն ընել տալ ձեզի որ սեպհականութեան վնասող ամենայն հարուած՝ կ'ըլլայ պատճառ. ֆլասսու երկրագործութեան: Վայրենի ազգաց ամենայն զարգացմունքն և անցնիլն 'ի քաղաքականացեալ կեանս՝ մշակութեան զարգացմունքէն կը ծաղին, և այս չիկրնար ըլլալ առանց սեպհականութեան երկրի, որ ամեն մէկուն իրաւունք կու տայ ցանածնին քաղելու և հնձելու:

— Երիմանամ, ըսաւ Լէոնարտ, որ ամենայն ոք ցանածը կը քաղէ, որ ըստ ամենայնի արդարութիւն է: Բայց ինչո՞ւ համար կտոր մը երկիր միշտ մի և նոյն մարդուն կը վերաբերի. ինչո՞ւ համար ուրիշ մը պիտի չիմշակէ զայն իրեն պէս:

— Ինչո՞ւ համար, Լէոնարտ. բայց մի թէ առաջինը աշխատութեամբը երկրէն բերք ստանալ կարենալու համար՝ երկիրը չիմշակագործեց, յորմէ զուրկ էր առաջ. ինչո՞ւ համար ուրեմն ուրիշ մը զինքն աշխատութեանը պտղէն պիտի զրկէ: Էւ դարձեալ այդ առաջին գրաւողն՝ ընկերութեան երախտագիտութեան իրաւունքն ստացած է. սպասաւ հարկու եղաւ ընկերութեան աւելի բերք բերել տալով երկրին՝ քան ինչ որ կը բերէր լքեալ վիճակին մէջ: Օրինակի համար՝ մտածեցէք հասարակութեան երկիրներն սեպհական կալուածատէրներու բաժնէն ինչ օգուտ ըրաւ. կանխաւ անբեղուն եղած երկիրները բեղնաւոր ու արգասաւոր ըրաւ:

Ընկերութենէ քաղած օգուտնիդ լաւ ևս ձեզի հասկըցնելու համար կը խաւրեմ զձեզ ամենուն ծանօթ գրքի մը որ կը կոչուի Պատահարք Ռոպէկսոն Քրիշդոյէի: Ինչ խեղճ վիճակի մէջ ալ որ գտնուինք, բաղդատենք ինչ հանգամանաց մէջ որ էր Ռոպէկսոն իր կզղւոյն

մէջ, զուրկ յամենայնէ և ստիպեալ միայնակ ինքնին ամենայն պէտք եղածը ճարելու: Յիշեցէք որչափ օգնութիւն եղաւ իրեն նման խեղճ մէկ ընկերոջ մը գործակցութիւնը: Սակայն Ռոպէկսոն ընկերութեան ամենայն օգնութենէն զուրկ չէր, վասն զի ազատեր էր յալել կոծութենէ վառօդ, հրացան մը, կացին մը, կտրոց մը, չուաններ, տախտակներ, երկաթ և ապրելու համար պարէն՝ ինչուան որ աշխատութեամբ նոր ոգեպահիկ ճարէր: Բանանք ուրեմն աչուրնիս 'ի լոյս և ճանչանք որ ընկերութեան մէջ վայելից բովանդակութիւնը զոր կ'ունենան ամենայն անդամք՝ յանհունս գերագոյն է քան զայն որ առանձին ջանիւք մէկը կրնար ստանալ:

— Երիմանամ, պատասխանեց Լէոնարտ, դիտողութեանցդ ճշդութիւնը. այլ եթէ մեր մէջը աղքատն անհուն դիւրութիւն ունի՝ քան թէ բարբարոսութեան վիճակի մէջ, ոչինչ նուազ ճշմարիտ է թէ հարուստը քան զաղքատն աւելի բարեկեցիկ է:

— Տարակոյս չկայ, բարեկամ, որ հարուստը քան զաղքատն աւելի հանգըստութիւն կը վայելէ. բայց ասիկա ինչ բանի ապացոյց է. պարզապէս այսմ թէ շահաւոր է հարուստ ըլլալը. ասոր համար է որ ամենքնիս ալ կը փափաքինք ճոխանալ ընչիւք և կը ջանանք այնմ հասնելու. այլ անիրաւ չըլլանք ընկերութեան նկատմամբ:

Հարուստներն ընկերութեան մէջ բաժանեալ որմնապատ դասակարգութիւն մը չեն կազմեր, ուր մտնալն անկարելի ըլլայ: Գաղղիոյ մէջ ամենքնիս ալ կրնանք դիւրաւ հասնիլ հարստութեան՝ առողջութեամբ, աշխատութեամբ, մտնականդ տաղանդով, նախատեսութեամբ, խնայողութեամբ: Սակայն չափազանց ալ մենք մեզի փառասէր չըլլանք, վասն զի ամեն բանի ժամանակ պէտք է. բարեկեցութեան բաղձանք և յարատեւութեամբ կը հասնինք. յետոյ մեզմէ ետքը որդիքնիս լաւագոյն կ'ապրին, և լաւագոյն ևս մեր թոռունքը. վասն զի կը տեսնես՝ 'ի բաց

առեալ քանի մը քիչերը, ընտանեաց մէջ հարստութիւնը միշտ շատ սերնդոց գործ է: Զիս օրինակ առնունք:

Իմ պապս այս աւանիս մէջ խեղճ երկրագործ մ'էր, որ աշխատութեամբ և խոհեմութեամբ տղոցն համար պղտիկ ստացուածք մը ձգեց. հայրս իրեն հետեող եղաւ ու բարեկեցութեամբ մեռաւ. և ես իմ արուեստովս ճոխացուցի ստացածս: Տեսաք դուք նաև աշխատութեամբ ՊՊ. Պերդրանի, Տավոյի և Տիւրուրի ընտանեաց բարձրանալը, և շատ ուրիշներն որ կրնայի ձեզի օրինակ բերել: Ընդհակառակն՝ տեսաք բարեկեցիկ ընտանեաց իյնալը. ոտն առ ոտն ինկան նեղութեան, աղքատութեան և խեղճութեան մէջ. և լինչպէս հոն հասան: Շուայլութեամբ ու ծուլութեամբ. ոմանք ալ անկարգութեամբ ու անառակութեամբ. շատերը դժբաղդ եղան՝ դիտես, բայց ամենքն ալ իրենց վիճակը սխալմունքներով և նախատեսութիւն չունենալով ծանրացուցին:

— Ըստ ամենայնի ստոյգ է, ըսաւ անատեն Միքայէլ. բայց եթէ ընկերութիւնը զամենքը չիկրնար հարստացնել, և մանաւանդ ծոյլերն ու շուայլները, պէտք չէ որ տէրութիւնը աւելի օգնութեան կարօտ եղողներսն վրայ մասնաւորապէս խնամք ունենայ:

— Բայց, Միքայէլ, միթէ ասանկ չըներ. չեմ խօսիր տէրութեան հասարակաց օգտակար ըրած ամենայն ձեռնարկութեանցը վրայ, ինչպէս են կամուրջները, ճամբաները, պողոտաները, ջրանցքները, նաւահանգիստները, երկաթուղիները, վաճառանոցներն ու վաճառման հրապարակները, որոնք մեր գործոցն համար այնչափ օգտակար են և աղքատաց ու մեծատանց հաւասարապէս շահաւոր. այլ կը յիշեցնեմ քեզի իրենց օգնութեանն ու մխիթարութեանն համար հաստատուած կերպ կերպ տեղերը, այսինքն են՝ անկելանոցներն, աղքատանոցներն, որբանոցներն, որ միայն աղքատաց համար են. յետոյ գրաւատունները, խնայողութեան արկղները, նախատեսութեան

սնտուկները, կենաց և ստացուածոց ապահովագրութիւնները, փոփոխակի օգնութեանց ընկերութիւնները, և այն ամենայն յատուկ կարգադրութիւնները, յօգնութիւն ընտանեաց, խնայողութիւն ընել տալու, և տնանկներն իսկ 'ի վիճակ բարեկեցութեան հասցնելու. վերջապէս զայն ամենայն՝ որոնցմով ընկերութիւնը կը ջանայ թեթևցնելու իրենց վիճակին նեղութիւնը: Ի վախճանի՝ միթէ տէրութիւնն ամեն տեղ դուպրոցներ հաստատած չէ, ուր աղքատը ձրի կը դաստիարակուի, որով յախտից ազատ կը մնայ, և սորվելով ու կրթութեամբ մասնակից կրնայ ըլլալ ընկերութեան ամեն պատրաստած միջոցներուն: Ըսէք ինծի, դաստիարակութիւնն ու կրթութիւնն այսպէս առատ օրէն բաշխուելով, որոնցմէ մեծապէս օգուտ քաղելը մեզի կ'իյնայ, լաւագոյն միջոց չեն որ ընկերութիւնը կարենայ գործածել մարդկանց մէջ բնականապէս գտնուող անհաւասարութիւնները նուազեցնելու համար:

— Ասիկա անժխտելի է, ըսաւ Վիէտլէն:

— Դիտեցէք, բարեկամք իմ, վրայ բերաւ բժիշկը, որ անհաւասարութիւնը, որուն համար այնչափ զանգատ կ'ըլլուի, աւելի անողորմաբար զգալի է արտաքոյ ընկերութեան: Վայրենի վիճակի մէջ՝ որովհետեւ ամենայն մարդիկ մի և նոյն աշխատութեամբ պէտք է որ ապրին, բնական զօրութեանց տնկակից զանազանութիւնը՝ իրենց հայթհայթելիք վայելիցը մեծ զանազանութիւն կը պատճառէ: Ընդհակառակն ընկերական վիճակը հրաւէրը կը կարգայ ամենայն կատարելութեանց, ամենայն կերպ կերպ մարմնական և հոգեկան կարողութեանց, որոնք ամենքն ալ հոն օգտակար կ'ըլլան ու օգնութեամբ կը զօրանան, իրենց ըրած ծառայութեանն արժէքին համեմատ. այսպէս ընկերութիւնը կարելի եղածին չափ մարդկանց բնական անհաւասարութեանցը դարմանիչ է: Արդեօք այս ալ իրաւ է:

— Տարակոյս չկայ, ըսին շատոնք :

— Չամբաստաններ ուրեմն ընկերու թիւնն իբր անհաւասարութիւն յառաջ բերող, որուն հիմն մարդկային բնութեան մէջ է. ընդհակառակն ընկերութիւնն ամենայն ջանք կ'ընէ այն անհաւասարութիւնը նուազեցնելու համար, և հետզհետէ վախճանին հասնելու հետ է : Հարուստներ կան. լաւ ևս իրենց համար, և կը յաւելում լաւ ևս նաև ձեզի համար. եթէ ձեզի պէս անոնք ալ աղքատ ըլլային, միթէ դուք աւելի երջանիկ պիտի ըլլայիք. ոչ, ալ աւելի աղքատ պիտի ըլլայիք, զոր ժամանակաւ պիտի ապացուցանեմ : Սիրենք ուրեմն մէկըմէկ իբրև եղբարք և իբրև անդամք միոյ ընկերութեան, որուն պարտական ենք ամենայն ինչ :

ՌԱԲԷ

Կը շարունակուի :

Ս Ա Ր Դ Ք

(Տես երես 41)

ԳԻՐՔ ՎԵՅԵՐՈՐԴ

Սարդին վնասակարութիւնը. թոյնը. — Տարակոյս և տարակոյս ևս. — Այլ և այլ երևոյթք և անոնց դարմանը. — Գայլասարդք¹. — Թշնամիք սարդից.

(Շարունակութիւն և վերջ.)

Սարդին դժոխագէմ երևոյթը ստոյգ է որ երկիւղ մը կ'ազդէ մեզի. խորշում մը՝ որուն շատ մարդ դժուարաւ կամ ալ մեննին յաղթել չիկրնար : Ինչէն արդեօք առաջ կու գայ այդ խորշումը, այդ վախը. կերպարանաց խիթալի երևոյթէն չէ անշուշտ. վասն զի ստէպ շատ աւելի այլանդակ երևոյթ ունեցող էակներ կը շօշափենք առանց խորշելու : Շերամի որդը օրինակ մըն է, ինչպէս նաև ուրիշ

թիթուանց թրթուրներն. խեցեմորթ մը, խեչափառ մը, պատենաւոր միջատ մը, բղէղ մը մեզի խորշում չազդեր. միով բանիւ չենք վախնար այն տգեղ էակները շօշափել՝ որոնց համար չենք կասկածիր որ փաստիչ զէնք մը ունենան վրանին :

Սարդը ուրեմն կ'արհամարհենք ու կը վախնանք, վասն զի լսած ենք ու կը կասկածինք որ փաստակար զէնք մ'ունի թոյնը. կը զգուշանանք անոր խածուածքէն, վասն զի մահաբեր կը համարինք զայն :

Այդ մեր երկիւղը չէ առանց հիման, ստոյգ է. բայց միանգամայն այս ալ ստոյգ է որ այդ վախի կասկածը չափազանց է :

Բ

Սարդը թունաւոր է. թոյնը՝ գլխաւորագոյն զէնքն է իր անձին պաշտպանութեանը. բայց այդ զէնքը աւելի իր որսին համար կը գործածէ : Վախկոտ ու վատասիրտ բնութեամբ, վախճելու համար միայն կարծես թէ տրուած են իրեն այն երկայնասրունք թաթերը. ուր չիտեսնար իր որկորին պատշաճ պատառ մը, թունաւոր քսակը չիպարպեր. բայց եթէ երբ անհրաժեշտ սեպէ իր կեանքը պահպանելու :

Այդ թոյնը մասնաւոր քսակի մը մէջ կը թորուի, որուն տեղը ծնօտիկին մէջն է. այն կեռին վրայ՝ որով ծնօտիկը կը վերջանայ, նուրբ ճեղք մը կայ, ուսկից թոյնը վէրքին մէջ կը հոսէ :

Գլխաւորաբար միջատաց համար զօրաւոր է այդ թոյնը, որ գրեթէ անմիջապէս կ'անդգայանան : Թէպէտ կան ալ մեծագոյն հասակաւ սարդը ոյր մանր թռչնոց ալ կը յանդգնին, կը յարձակին, կ'ըմբռնեն. և խածուածքին դրեթէ անմիջապէս անոնց ալ մահ կը բերէ :

Որչափ հիւսիսէն հեռանալով տաք կլիմաները մերձենանք, կը գտնենք որ սարդն ալ հետզհետէ իր աճման չափը կ'առաւելու, և անով թոյնին քանակն

¹ Գլ. Lycoses.